

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2022; 8(2): 160-161

© 2022 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 13-01-2022

Accepted: 26-02-2022

जयश्री बाउलिया

गवेषिका, सिधो-कानहो-वीरसा-
विश्वविद्यालयः, पुरुलिया, पश्चिम बंगाल,
भारत

पाणिन्युत्तरवर्तिनामुणादिसूत्रकाराणां विषये संक्षिप्तलोचनम्

जयश्री बाउलिया

संक्षिप्तसारम्

पाणिनेः परवर्तिकाले उणादिप्रत्ययस्य चर्चा पुनः पुनः दृश्यते । मूलतः शाकटायनस्योणादिसूत्रमवलम्ब्य ताभिः उणादिसूत्रं प्रणीतम् । अपि च तेषाम् उणादिसूत्राणामुपरि बहवः वृत्तिग्रन्थाः रचिताः । एतेनानुमीयते पाणिनेः उत्तरवर्तिवैयाकरणैः उणादिप्रत्ययाः समादृताः आसन् । कैश्चिदाचार्याः कृदन्तभागे उणादिप्रत्ययानामालोचनमकुर्वन् । कैश्चिदाचार्याः तु कृदन्तभागस्य परिशिष्टांशरूपेण उणादिप्रत्ययान् रचितवन्तः । तेषामाचार्याणां विषये संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते ।

कूट शब्दः परवर्तिकाले उणादिप्रत्ययस्य, तेषाम् उणादिसूत्राणामुपरि, शाकटायनस्योणादिसूत्रमवलम्ब्य

भूमिका

पाणिनेः परवर्तिकाले उणादिप्रत्ययस्य चर्चा पुनः पुनः दृश्यते । मूलतः शाकटायनस्योणादिसूत्रमवलम्ब्य ताभिः उणादिसूत्रं प्रणीतम् ।¹ अपि च तेषाम् उणादिसूत्राणामुपरि बहवः वृत्तिग्रन्थाः रचिताः । एतेनानुमीयते पाणिनेः उत्तरवर्तिवैयाकरणैः उणादिप्रत्ययाः समादृताः आसन् । कैश्चिदाचार्याः कृदन्तभागे उणादिप्रत्ययानामालोचनमकुर्वन् । कैश्चिदाचार्याः तु कृदन्तभागस्य परिशिष्टांशरूपेण उणादिप्रत्ययान् रचितवन्तः । तेषामाचार्याणां विषये संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते ।

कातन्त्र उणादिकारः- कातन्त्रव्याकरणसम्बन्धः एकः १७८ पाठ्याणादिपाठः उपलभ्यते। अयमुणादिपाठः कातन्त्रव्याकरणस्य कृदन्तभागस्य परिशिष्टांशरूपेण विद्यमानः । अधिकांशपण्डितानाम्मते उणादिपाठस्यास्य प्रवक्ता कातन्त्रवृत्तिकारः दुर्गासिंहः, न कातन्त्रकारः शर्ववर्मा । केषाञ्चित् पण्डितानाम्मते ऐन्द्रव्याकरणादुणादिसूत्राणि कातन्त्रव्याकरणे प्रविष्टानि । तत्परं वृत्तिकारदुर्गासिंहेन तदुपरि वृत्तिः प्रणीता । एतस्मिन्नुणादिपाठे २६७ परिमितानि सूत्राणि सन्ति।

चन्द्राचार्यः- चान्द्रव्याकरणप्रणेत्रा चन्द्राचार्येण चान्द्रव्याकरणसम्बन्धस्योणादिपाठस्यापि प्रवचनं कृतम् । उणादिपाठोऽयं त्रिषु पादेषु प्रविभक्तः । अतः 'त्रिपादी' इति नाम्नि पाठोऽयं परिचितः । पाठस्यास्य संकलनं दशपाद्युणादिवदन्त्यवर्णक्रमेण विहितम् । तृतीयपादस्यान्ते केषाञ्चन प्रकीर्णशब्दानां संग्रहः प्राप्यन्ते ।

क्षपणकः- क्षपणकाचार्येण स्वव्याकरणसम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं क्रियते इति उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्तौ क्षपणकवृत्तेः उद्धरणेन ज्ञायते । वर्तमाने अयमुणादिपाठः नोपलभ्यते ।

देवनन्दी- आचार्येण देवनन्दिना स्वोपज्ञव्याकरणसम्बन्धस्योणादिपाठस्यापि प्रवचनं क्रियते । तस्य उणादिपाठः स्वतन्त्ररूपेण इदानीं नोपलभ्यते । अभयनन्दिनः महावृत्तौ देवनन्दिकृतोणादिपाठस्य सूत्राणि उद्धृतानि ।²

वामनः- सं० ६०० वैक्रमाब्दप्राचीनेन वामनाचार्येण स्वकृतशब्दानुशासन-सम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं क्रियते । तेन तस्य स्वकृतोणादिपाठस्योपरि एका वृत्तिरपि प्रणीता। सम्प्रति वामनस्योणादिपाठः न प्राप्यते ।

पाल्यकीर्तिः- सं० ८७१-९२४ वैक्रमाब्दमध्यजातेन आचार्येण पाल्यकीर्तिणा स्वकृतव्याकरणसम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं कृतम् । यक्षवर्मणः चिन्तामणिनामक-वृत्तिग्रन्थे पाल्यकीर्तिरचितोणादिपाठस्योल्लेखोऽस्ति ।

Corresponding Author:

जयश्री बाउलिया

गवेषिका, सिधो-कानहो-वीरसा-
विश्वविद्यालयः, पुरुलिया, पश्चिम बंगाल,
भारत

¹ शाकटायनेर उणादिसूत्र अल्पविस्तारभावे उपजीव्य करिया नाना सम्प्रदायेर उणादि ग्रन्थ प्रणीत हइयाळे (श्रागुरुपदहालदारः, व्याकरण दर्शनेर इतिहास, पृष्ठम्. ५८२

² प.युधिष्ठिरमीमांसकः, जैनेन्द्र शब्दानुशासन ओर उसके खिलपाठ, पृष्ठानि.१,१३,११९ इत्यादयः।

भोजदेवः- सरस्वतीकण्ठाभरणस्य प्रवक्त्रा भोजदेवेन स्वव्याकरण-सम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं कृतम् । सरस्वतीकण्ठाभरणवृत्तिकारदण्डिनाथेन तस्य हृदयहारिणीवृत्तौ भोजदेवकृतोणादिसूत्राणां व्याख्या कृता । केषाञ्चित् पण्डितानाम्मते एतानि उणादिसूत्राणि भोजदेवेन न प्रणीतानि, प्राचीनग्रन्थात् एतानि उणादिसूत्राणि संगृहीतानि ।

बुद्धिसागरसूरिः- आचार्यबुद्धिसागरसूरिणा 'बुद्धिसागरः' इति नाम्नि व्याकरणग्रन्थः प्रणीतः । तेन व्याकरणग्रन्थेन सह चतुर्णां खिलपाठानामपि प्रवचनं क्रियते। तेषु खिलपाठेषु उणादिपाठः विद्यमानोऽस्ति ।

हेमचन्द्रसूरिः- हेमचन्द्राचार्येण स्वव्याकरणसम्बन्धः एकः उणादिपाठः रचितः । तस्योपरि तेन विवृतिरपि प्रणीता ।³ उणादिपाठोऽयं अधिकः विस्तृतः । तत्र १०६ परिमितानि सूत्राणि सन्ति ।

क्रमदीश्वरः- संक्षिप्तसारकारक्रमदीश्वरेण स्वकृतव्याकरणसम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं क्रियते ।

सारस्वतोणादिकारः- अनुभूतिस्वरूपाचार्येण प्रोक्तानि सारस्वतव्याकरण-सम्बन्धान्युणादिसूत्राणि प्राप्यन्ते । तत्र ३३ मितानि सूत्राणि सन्ति ।

पद्मनाभदत्तः- पद्मनाभदत्तेन स्वीयव्याकरणग्रन्थसम्बन्धस्योणादिपाठस्य प्रवचनं क्रियते । तत्र तेन १८० मितानि सूत्राणि रचितानि ।

पुरुषोत्तमदेवः- पुरुषोत्तमदेवेन स्वकीयव्याकरणग्रन्थस्य कृत्प्रकरणे उणादिसूत्राणि प्रणीतानि ।

पाणिन्युत्तरवर्तिवैयाकरणैः इत्येवं गभीररूपेण उणादिप्रत्ययाणां चर्चया पण्डितान् तथा विद्यार्थिनः निकषा शब्दानां व्युत्पत्तिविषये नवदिगन्तः उद्भास्यते इति ममाशयः इति शम् ।

सहायकग्रन्थपञ्जी

संस्कृत-पुस्तकानि

- १) भट्टाचार्यः, श्राजीवानन्दः विद्यासागरः (सम्पादकः) । उणादिवृत्तिः । कलकाताः संस्कृतसाहित्यपरिषद् ।
- २) शास्त्री, प. नवकिशोरः (सम्पादकः) । सारस्वत-व्याकरणम् (उत्तरार्द्धम्), तृतीयसंस्करणम् । वाराणसीः चोखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, २००५ ।
- ३) शास्त्री, डः अशोककुमारगौडः। संस्कृतव्याकरणशास्त्रैतिहासविमर्शः। वाराणसीः भारतीयविद्यासंस्थानम्, १९९७ ।

हिन्दी-पुस्तकानि

- १) मीमांसकः, युधिष्ठिरः । संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास (द्वितीयः भागः), द्वितीयसंस्करणम् । हरयाना-बहालगाढः रामलाल-कपूर-ट्रस्टः, सं. २०३० ।

वङ्ग-पुस्तकानि

- १) हालदारः, श्रीगुरुपदः। व्याकरण-दर्शनेर इतिहास । द्वितीयः प्रकाशः। पुनर्मुद्रणम् । कलकाताः संस्कृत-बुक-डिपो, २००६ ।

आङ्गल. पुस्तकानि

- १) Belvalkar, Shripad Krishna. Systems of Sanskrit Grammar. First edition. Poona: Bomby University, 1915.

³ आचार्यहेमचन्द्रः करोति विवृतं प्रणम्यार्हम् (जोहना किस्टेने सम्पादितः, हेमोणादिवृत्तिः, प्राम्भिकश्लोकः)